

צהוב עולה

הם צצים לקראת הסתיו. פרחים צהובים גדולים יפהיפים המעוררים קריאות התפעלות. יצאנו לראות את החלמונית הגדולה, הפורחת כעת ברחבי הארץ

כתב וצילם: ד"ר אורי פרגמן-ספיר, מדען ראשי, הגן הבוטני האוניברסיטאי, ירושלים

מגנה על הבצל מהתייבשות יתר ומטריפה על ידי בעלי חיים. הבצל מתחלק בכל פעם לשניים וכך נוצרים גושי צמחים צפופים (בדומה לבצל החצב והחבצלת). התחלקות הבצל היא צורת ריבוי אל מיני, המתרחשת בנוסף לריבוי המיני (פרחים-פירות-זרעים). היא מאפשרת את התבססות הצמח בנישה שלו, כך שגם אם בצל אחד נפגע, יש לידו עוד בצלים הממשיכים לחיות.

במהלך החודשים ספטמבר עד נובמבר (כל אוכלוסייה פורחת במועד אחר) מגיחים הפרחים מהבצל. רובם פורחים עוד לפני בוא הגשמים החזקים של נובמבר, אולם בכמה אוכלוסיות הפריחה מתרחשת לאחר הגשמים, במהלך נובמבר (בהר מירון).

הפרח ענקי (אורכו 6-10 ס"מ), צורתו

חלמונית גדולה. פרחי ענק צהובים

טבעי לה בטבע

רבים מתעניינים בחלמונית הגדולה כצמח נוי בשל פרחי הענק היפים. בגן הבוטני התחלנו במחקר שנועד לתרבת פרח יפהפה זה כצמח עציץ וגינה. הריבוי האל מיני של הבצלים (המתחלקים) הוא איטי באופן ספונטני, אולם ניתן לזרז אותו מעט על ידי פגיעה פיזית בבצל. הריבוי המיני מזרעים קל יותר, אולם חולפות כחמש שנים עד להתפתחות בצל פורה. נוסף על כך, מכל בצל מתפתח בדרך כלל רק פרח אחד והוא כאמור מופיע ללא עלים. הריבוי האיטי והעובדה שהחלמונית היא צמח מוגן ונדיר למדי, הופכים את הצמח ללא אטרקטיבי למגדלים ולכן נמשיך ליהנות ממנו בטבע ולא בגינות.

בטבע, וגם על המינים הקרובים שניתן לראות בארץ בכתבה הבאה.

פעמון צהוב חלמוני

החלמונית משתייכת למשפחת הנרקיסיים (Amaryllidaceae). צמח בעל בצל, חסר גבעול, גובהו 5-15 ס"מ. הבצל בצורת אגס שמן, קוטרו 4-6 ס"מ והוא עטוף בשכבה עבה של קליפות יבשות חומות כהות. שכבת הקליפות היבשות כנראה

חלמונית הגדולה (Sternbergia clusiana) היא אחד מהפרחים הגדולים והמרשימים ביותר הגדלים בר בארץ, ואף חובב טבע או גינון לא נשאר אדיש למראיה. לקראת הסתיו צצים פרחי הענק הצהובים מהקרקע ומפתיעים ביופיים בכל פעם מחדש. בעונה זו פורחות החלמוניות בכל הארץ, מהר הנגב ועד לחרמון. על הצמח עצמו, דרך רבייתו והפצת זרעיו, סוגיית שמירתו

הידעתם

השם הראשון העברי לחלמונית היה כרמית, על שם שכונת בית הכרם שלידה גדלו חלמוניות (אלה שהועתקו מאוחר יותר לגן הבוטני בגבעת רם). משערים כי החלמוניות התגלו שם עוד בשנות העשרים של המאה שעברה, אולי על ידי אלכסנדר איג, ממיסדי הבוטניקה בארץ שגר בשכונה. פרופ' אבינועם דנין מהאוניברסיטה העברית מספר שהשם כרמית הומצא על ידי יהושע אביזהר, המורה המיתולוגי לטבע בשכונה, אולם בסופו של דבר נדחה על ידי ועדת השמות.

דנין מספר גם כי חלמוניות הנגב התגלו מאוחר יותר: חלמוניות ירוחם התגלו ב־1962 בערך על ידי ד"ר דני שמשי ז"ל, ואלה של נחל אילות ב־1966 על ידי פרופ' דנין.

לפני התפתחות העיר היו מוכרות כמה אוכלוסיות של חלמוניות מהן נותרו בשנות השבעים רק שתיים - בשולי בית צפפא ובמורדות גבעת רם. בבית צפפא האוכלוסייה נהרסה כמעט כליל עקב עבודות פיתוח באזור, ובגבעת רם נבנו עליה בית הספר אורט וכביש בגין.

למרבה השמחה אוכלוסיית גבעת רם

החלמונית גדלה כמעט תמיד באוכלוסיות גדולות, אולם אלה מרוחקות מהאוכלוסיות השכנות, לעתים בעשרות קילומטרים. לא ברור מדוע החלמונית מופיעה בכל אזור תפוצתה באופן מקוטע (באופן דומה לתפוצת אוכלוסיות אירוסים היכל). החלמונית (כמו צמחי בצל ופקעת רבים אחרים) גדלה בקרקעות מגוונות ולכן סוג הקרקע או המחסור בבתי גידול אינם מגבילים את תפוצתה, והיא צמח רעיל שאינו נפגע מרעייה (הצמח רעיל גם לאדם, אין לנגוס בעלים, בפרחים וכמובן גם לא בבצלים). האם פעם הייתה החלמונית נפוצה באופן רציף ואז נקטעה תפוצתה? מחקר מולקולרי שישווה בין האוכלוסיות יוכל לסייע להשיב על השאלה.

צמח בר מוגן

בעבר נחשבה החלמונית לצמח נדיר ביותר בישראל ואף הוכרזה כערך טבע מוגן אולם מאז היא התגלתה במאות אתרים מקוטעים וידוע שאין סכנה להכחדתה בארץ. ובכל זאת, החלמונית נעלמה מכמה אתרים, רובם בירושלים ובסביבתה.

פעמונית וצבעו צהוב לימוני בניצן וצהוב חלמוני במהלך הפריחה (מכאן שם הצמח). הפרח פונה למעלה, נפתח בימי שמש, ונוטה הצידה עם ההתבגרות. לפרח שישה עלי עטיף דומים - שלושה חיצוניים שמקורם בגביע, ושלושה פנימיים שמקורם בכותרת. עלי העטיף הם מוארכים-אליפטיים, בעלי עירוק אורכי עדין ונושאים בראשם בלוטת ריח למשיכת חרקים. שחלת הפרח תחתית (מתחת לחיבור עלי העטיף), וחבויה בסמוך לפני הקרקע בעת הפריחה. היא גובהת עם התפתחות הפרי בחורף ובאביב. הפרי ירוק וכמעט כדורי, וממנו נפוצים זרעים כהים בעלי גופיך שומני בהיר שאותו מחבבות הנמלים, המפיצות את הזרעים למרחק של עד עשרות מטרים. העלים מופיעים תמיד לאחר סיום הפריחה. הם קרחים, עבים, זקופים ומעט מפותלים. בתום האביב מתייבשים העלים והצמח נעלם מעל לפני הקרקע עד לסתיו הבא. החלמונית, כמו פרחי סתיו אחרים, נמנעת מהתחרות עם פרחים אחרים על החרקים באביב, ויכולה לפרוח מחוץ לעונת האביב המועדפת בזכות היותה צמח בצל אשר אוגר מים וחומרי מזון באיבר האגירה.

אוכלוסיות גדולות ובודדות

החלמונית הגדולה גדלה במקומות יובשניים, היא נפוצה מישראל וירדן (עם אוכלוסיות גדולות באזור פטרה) ועד לטורקיה, עירק ואירן. בארץ היא נפוצה כמעט תמיד באזור הספר, וכמעט תמיד ממזרח לקו פרשת המים - כלומר בחגורת המעבר שבין החבל הים תיכוני לחבל המדברי, לאורך מזרח הגליל, מזרח השומרון, מזרח יהודה וצפון הנגב. אוכלוסיות בודדות חורגות במיקומן ונמצאות בעומק החבל הים תיכוני (הר מירון בגליל העליון ונחל קטלב בהרי יהודה), במשטחי סלע בהר הנגב המדברי ואף בחגורת הצומח הכרקוצי בחרמון, ברום של 2,000 מטרים ויותר.

נחשפים לחלמוניות בגן הבוטני אלפי תלמידים ומבקרים. פרטים מאוכלוסיית בית צפפא גדלים אף הם בגן הבוטני בגבעת רם במיקום שונה, ופרטים נוספים גדלים בגן הבוטני בהר הצופים ובגנים נוספים.

אורחת צהובה בחרמון

בשנים האחרונות מתגלות אוכלוסיות חדשות של חלמונית גדולה. אוכלוסיות מרשימות התגלו בהרי יהודה ובשוליהם. ד"ר עוז גולן, מאנשי שמירת הטבע של הר חברון והנגב, מסכם את המציאות: באזור תקוע - במעלה רחבעם, במעלה עמוס, בכנוב (נחל ערוגות עליון) ובתקוע מערב; באזור גוש עציון - ביער אל קארן, בעמק ברכה ובכרמי צור; באזור חברון - בתרקומיה; באזור מעון (זיף) - בחוות מעון, בגיינבה, בסוסיא מערב וביטא. אוכלוסיית מעלה רחבעם מרשימה במיוחד ונחשבת לאחת מאוכלוסיות החלמונית הגדולות בארץ (גולן מעריך את גודלה כיותר מ-100 אלף פרטים, והיא מתחרה עם אוכלוסיית נחל דישון, הנחשבת לגדולה בצפון הארץ).

בסיור בוטני שקיימנו בחרמון באוקטובר 2008 עם מייק לבנה, חוקר ואיש ידיעת הארץ, ואנשי טבע נוספים, התגלו פרחי סתיו רבים האופייניים לאזור. החרמון עשיר בגיאופיטים (צמחי בצל ופקעת) הפורחים במהלך אוקטובר-נובמבר, ביניהם כרכום חרמוני, כרכום נאה, כרכום גיירדו, כרכום צהבהב, סתונית החרמון, סתונית בכירה וסתונית קצרת-עלים. במהלך הסיור שנערך באזור עמק מן, ברום 1,450 מטרים, התגלו על גבעה שעליה עלינו פעמים רבות בעבר עשרות חלמוניות ענקיות בפריחה. החלמונית הגדולה הייתה מוכרת בחרמון באזור גבוה יותר ברום 2,100 מטרים. הפריחה באתר בשולי עמק מן היא חדשה. שנה קודם מצאנו צמח בודד של חלמונית מעל למגידל שמס ברום של 1,350 מטרים.

חלמונית סיצילית. עלי עטוף מחודדים ופרחים קטנים

החלמונית הגדולה. שישה עלי עטוף שנפתחים בימי שמש

לאורך השנים הונבטו בגן הבוטני זרעי החלמונית ונשתלו צמחים נוספים במקומות חדשים, ובאופן טבעי הפיעו גם צמחים חדשים בשולי השתילה הראשונית - עדות להפצת הזרעים על ידי נמלים. העתקת אוכלוסיית החלמונית של גבעת רם היא דוגמה ייחודית ומוצלחת להצלה של צמח בר מוגן ונדיד מקומית. זוהי הצלחה משום שהאוכלוסייה במקומה החדש היא בת קיימא, מתפתחת וגדלה כמעט ללא טיפול מיוחד. בעונת הפריחה

הועתקה כמעט בשלמותה לצד השני של גבעת רם - לתחומי הגן הבוטני האוניברסיטאי, והיא משגשגת וגדלה בחלקת אסיה של הגן, בנוף של יער אלונים. הצמחים בגן פורחים כשבועיים-שלושה בכל שנה, לאחר סוכות ובמהלך רוב חודש נובמבר. המראה של גושי החלמוניות בין עלי השלכת של עצי האלון מיוחד במינו ומזכיר במשהו את תפוצת המין כולו, מבתות הספר בארץ ועד ליערות האלון הפתוחים של טורקיה וצפון עירק.

כל מיני חלמוניות

בסוג חלמונית יש כעשרה מינים הנפוצים לאורך אגן הים התיכון ובקדמת אסיה. כל המינים צהובי פרחים, להוציא מין אחד, חלמונית לבנה (*Sternbergia candida*) הגדלה בטורקיה היסטיונית.

בארץ יש שני מיני בר ועוד שניים תרבותיים: החלמונית הזעירה (*Sternbergia colchiciflora*) - צמח בר ישראלי בעל פרחים זעירים הפורח בחודשים נובמבר-דצמבר. מהבצל הקטן עולים, לאחר הגשמים החזקים, פרחים ועלים בו זמנית. העלים משיגים בגובהם את הפרחים עם צמיחתם. הפרח צהוב, אורכו רק 25-35 מ"מ, ובו שישה עלי עטיף צרים וארוכים. החלמונית הזעירה נחשבה זמן רב לאחד הצמחים הנדירים והמיוחדים של ישראל.

אולם בסקר צמחים נדירים שנערך בצפון הארץ בשנות התשעים התגלה הצמח במאות אתרים בצפון הארץ, חלקם הגדול בקרקעות כבודות בגולן ובמזרח הגליל. במרכז הארץ, לעומת זאת, זהו צמח נדיר מאוד (מצאנו אותו בהר הטייסיים). יש לשער כי צמח זה נחשב לנדיר בשל קומתו הצנועה - הוא אינו בולט ועד שלא בוצע הסקר המקיף לא התבררה מפת התפוצה האמיתית. תופעה ייחודית אחרת שהתגלתה במין זה, על ידי שאולי בקרמן וצופים נוספים, היא שחלק מהצמחים פורחים וחונטים פרי מתחת לקרקע ואינם נראים, בעיקר בשנים שחונות.

יש שני מינים זרים של חלמונית שניתן למצוא בארץ. החלמונית הצהובה (*Sternbergia lutea*) שהובאה לארץ מיוון ומאיטליה כצמח נוי לגינות מנזרים בירושלים. הפרחים של מין זה בינוניים בגודלם ולהם עלי עטיף מעוגלים ושחלה הממוקמת ממש מתחת לפרח, עוד בזמן הפריחה - שמתרחשת כבר בחודש ספטמבר. החלמונית הסיצילית (*Sternbergia sicula*), שהובאה לגן הבוטני בגבעת רם. היא דומה לחלמונית הגדולה בעלי העטיף המחודדים, אולם פרחיה קטנים יותר ודומים בגודלם לפרחי החלמונית הצהובה. הפריחה בחודש אוקטובר.

מסלול:

בעקבות ריכוז הפריחה הגדול ביותר של החלמוניות במעלה רחבעם

הפריחה הצהובה והמרהיבה במעלה רחבעם, במזרח גוש עציון, היא רק חלק מנופיו המדהימים של מדבר תקוע וסיבה טובה לבקר באזור. הפריחה מתחילה בערך ב-10 בנובמבר ונמשכת מעט יותר משבועיים. בתקופה זו פורחת באזור גם סתונית טוביה, שנקראת על שם טוביה קושנר שנפל בשיירת ה"ה שמצא אותה לראשונה בקרבת גן לאומי הרודיון.

איך מגיעים: האתר נמצא בערוץ ואדי אבו מחרב שכדי להגיע אליו יש לנסוע משכונת הר חומה בירושלים לכיוון היישובים תקוע ונוקדים.

כשני ק"מ לפני נוקדים פונים שמאלה ליישוב אל-דוד. משם נוסעים בדרך משולטת אל היישוב מעלה רחבעם. כ-300 מטרים לפני מעלה רחבעם הכביש יורד לערוץ נחל ועולה לעבר היישוב. נחנה את הרכבים בשולי הכביש, בנקודה הנמוכה ביותר, ונלך דרומה עם השביל לכיוון החלמוניות.

מומלץ לתאם מראש את הביקור עם מפקדת התיאום של פיקוד מרכז (מתא"ם פקמ"ז) בטלפון 02-5305511.

אם אתם כבר בסביבה: מומלץ לבקר גם בגן לאומי הרודיון ובשמורת טבע נחל תקוע ומערת חריתון, המערה הגדולה והמסועפת בישראל.

סיורים מודרכים לאזור יתקיימו ב-20.11 וב-21.11 (שישי ושבת) ויכללו ביקור בריכוז החלמוניות במעלה רחבעם, סיור בגן לאומי הרודיון ותצפית מירושלים. הסיורים בהרשמה ובתשלום בכוכבית בטבע - *3639 וכוללים אבטחה והגעה עצמאית בכלי רכב פרטיים (במקרה של עיכוב בפריחה הסיור יידחה לשבוע מאוחר יותר).

יעל זילברשטיין, מנהלת מרכז חינוך והסברה הר ובקעה, מחוז יהודה ושומרון, רשות הטבע והגנים